

Vägvisare till dödsriket

– hästen som gränsöverskridare i fornskandinavisk religion

Henrik Alexandersson, fil.mag. i religionsvetenskap

I skandinavisk förhistoria förekommer hästen som ett centralt religiöst objekt såväl i konsten som i offer- och begravningsksammanhang. De arkeologiska lämningarna är svårtolkade och lämnar endast brottstycken av svunna tiders religiösa föreställningar. Men under medeltiden nedtecknas dock en rad texter i en kristen kultur som möjligen ger inblickar i de religiösa föreställningar som existerade under järnåldern (500 f.Kr.–1050 e.Kr.). Det har ofta diskuterats i vilken mån de religiösa föreställningar som framträder i den poetiska Eddan, i Snorres Edda samt i det isländska sagamaterialet går tillbaka till förkristen tid. Ett stort problem är att många tidigare uttolkare av fornskandinavisk religion enbart har förlitat sig på detta norröna textmaterial som berättar om gudar, gudinnor och religiösa handlingar utan att ta hänsyn till det rika arkeologiska källmaterial som står till forskarens förfogande.

Men vilken bild av hästen framträder i de norröna texterna och vilket arkeologiskt material kan belysa denna bild?

De outtröttliga hovslagen – hästen som gränsöverskridande objekt

Den mest framstående av hästarna i de norröna texterna är Odens åttafotade häst Sleipner. Idékomplexet runt hästen är komplicerat och omfattande och gränsen mellan djur och människa är ofta hårfin. I *Göngu-Hrólfssaga* spränger hästen Dulcifal gränsen människa-häst eftersom djuret behärskar människospråk.

I den norröna litteraturen är hästar som bär de resande genom de kosmiska barriärerna ett förhållandevis vanligt tema. I myterna möter läsaren fantastiska hästar som inte bara kan färdas till olika dödsriken utan även kan förflytta sig genom eld, luft och vatten.

Vanligt förekommande i gravmaterialet är häst- och skeppssymboliken och möjligen har hästen ansetts som ett viktigt transportmedel till döds-

riket. Skeppet och hästen är en mycket gammal kombination i Skandinavien som kan spåras tillbaka till bronsålderns hällristningar och andra fynd.

Vägar över himlavalvet – solhästens resa

I myterna återkommer hästen som soltransportör. Hästen Skinfaxe transporterar den klara dagen upp över människornas värld och natten har sin häst i form av Rimfaxe, som varje morgon låter sitt dregel falla till jorden i form av dagg. Gudinnan Sol tar Arvakter och Allsvin till hjälp då hon färdas över himlen. Tanken om solens färd över himlavalvet dragen av en eller ett par hästar är ett återkommande tema i de religioner som brukar betecknas som indoeuropeiska. Hästen hade en betydande ställning då gränsen mellan natt och dag skulle överskridas. Även arkeologiska fynd från bronsåldern i form av hällristningar och kultpjäser lämnar indikationer på att det är en gammal föreställning i Skandinavien att hästen var kopplad till solens resa över himlavalvet.

Dödsrikesföreställningar och resan till dödsriket

Källorna vittnar om att det fanns en rad olika föreställningar och idéer knutna till död, begravning och dödsriken i fornskandinavisk religion. Den döde kunde hamna i det dystra dödsriket Hel som styrdes av härskarinna med samma namn, eller ett ställe med gästbud och slagsmål som i Valhall. Men även gudinnan Rans rike på havets botten och Frejas Folkvang verkar ha utgjort dödsriken trots att framställningarna inte ger några klara besked. Ofta beskrivs resan till en annan värld som besvärlig. Den som ska resa till dödsriket måste genom en öppning eller en barriär. Resorna handlar ibland om att hämta något som är betydelsefullt för gudar och människor. Resan till underjorden skiljer sig på ett viktigt sätt från gudarnas andra resor på horisontalplanet eftersom resan till dödsriket Hel går nedåt under Yggdrasils rötter.

I sin ögonvittnesskildring av en vikingabegravning vid Volga på 920-talet berättar Ibn Fadlan om en dörrkarm över vilken en trälinna kan skåda in i dödsriket. Portmotivet är ett återkommande tema i flera norröna berättelser. Det berättas om Valgrind som leder in till Valhall och Helgrind som leder in till Hel. Föreställningen om ”de dödas dörrar” (daudra duru) förekommer också. I ett större religionshistoriskt perspektiv är porten eller

dörren en av de allra vanligaste metaforerna för övergången mellan de kosmiska världarna.

Det är en omdiskuterad fråga huruvida Hel skulle vara påverkad av kristendomens svavelosande helveteslära, men det vore fel att tro att kristendomen har ensamrätt på sådana föreställningar. Straff eller belöning efter att livet var avslutat återfinns i så gott som alla religioner.

Föreställningen om evigt liv skymtar även förbi i texterna. Här finns tanken om odödlighetsåker (ódainnsakr), vilken kan ha utgjort urtypen för de heliga åkrar som finns i flera ortnamn som Torsåker eller Friggesåker.

Gravhögen verkar utgöra en plats där kontakt kunde upptas med de döda. Det var också en plats där den avlidne kunde motta gåvor i form av mat. Spåren av riter som finns i gravmaterialet, bland annat de många hästarna, kan dock inte förmedla huruvida de döda i kosmologisk bemärkelse skulle komma till Valhall eller Hel eftersom hästen verkar ha kunnat utföra resor till båda platserna.

I en norsk vikingatida gravhög i Oseberg återfanns vid utgrävningen femton stycken hästar vars huvuden hade skilts från kroppen med kraftiga hugg och därefter samlats i större grupper. Arkeologiska undersökningar har visat att Osebergsgravens träskepp under en tid endast är täckt till hälften. Möjligen utgjorde öppningen in i högen en symbolisk gränspassage mellan de kosmiska världarna, en port som gör det möjligt att kommunicera med de döda. Återigen finns en intressant iakttagelse från från ögonvittnet Ibn Fadlan:

När en man dött, gräver de honom en stor grav, så stor som ett nomadtält... Sedan för de dit hans hästar, hur många han än har, och dödar 100–200 av dem. De äter upp köttet, men inte huvudet, fötter och svans. Dessa delar sätter de upp på stänger och säger: ”Dessa är de hästar han skall rida på in i himlen”.

Mönstret med att döda hästar vid begravingar återkommer även under medeltiden i en kristen kontext då adelsmän- till häst- och iklädda rustning, fördes i procession in i kyrkan för att begravas. I sådana rituella dramer dödades hästarna symboliskt under begravningsakten.

Bara denna korta genomgång visar att tanken om livet efter detta var mångfacetterad och svårtolkad. Att skapa någon generaliserad och enhetlig bild är svårt.

På hästryggen till Valhall

För de krigare som dött i strid väntade en mer attraktiv plats än Hel nämligen Odens dödsrike Valhall. Men hur långt tillbaka i tiden det går att spåra Valhallsmyten och tankarna om ett sådant paradiset för en krigande elit är svårt att komma tillrätta med. De som samlades här kallades einherjar och utgjorde ett krigarlag. De enda kvinnor som förekommer i Valhall är valkyrior vars uppgift är att hämta döda från slagfältet samt förse dessa med mjöd. Valkyrior är, liksom Oden, starkt förknippade med hästen. På snabba springare färdas valkyriorna genom luftrummet. Det beskrivs i *Hakonarmal* hur Valkyrior eskorterar den döde kung Hakon till Odens hall på hästrygg. Ett återkommande bildtema på de gotländska bildstenarna är kvinnofigurer med dryckeshorn som tar emot ryttare. En vanlig tolkning av en sådan bild är att den skulle visa valkyrior som tar emot döda krigare i Valhall.

I *Andra kvädet om Helge Hundingbane* blir Helge höglagd och sägs sedan rida till Valhall. Han återvänder dock till högen för att spendera en sista natt med sin levande hustru. På kvällen säger han:

Nu måste jag rida rodnande stigar –
låt ljusgula hästen jaga genom luften!
Jag måste väster om vindhjärmsbron
förrn Sagofne väcker segerkämparna

I eddadikten *Hyndlajod* följer gudinnan Freja den unge Ottar på en farofylld nattlig färd till dödsriket. I denna berättelse är det dock inte någon häst utan en gris som utgör transportmedlet till Valhall.

Hästens resa på Helväg

Balder har haft onda drömmar. Och Oden måste få reda på vem som kommer att bli Balders baneman.

Upp steg Oden, åldrig gaut,
och på Sleipne sadel lade;
så red han till Nifelhel,
mötte en hund, som var från Hel kommen.

Den var blodig om bröstet framtill
och gnydde länge mot galdrars fader;
fram red Odin, fältvägen dönade,
han kom till Hels höga boning.

Då red Odin öster om porten
där han visste att völvan var gravlagd;
för spåvis kvinna kvad han dödgalder –
hon lyddes nöbbedd, likord kvad hon

I denna framställning sträcker sig Sleipners övernaturliga krafter inte bara till att färdas över luft och land. Sleipner och Oden tar sig också ner till dödsriket för att fråga en död völva till råds. En völva är en kvinna som kan praktisera trolldom av olika slag. Oden genomför därmed en högst ovanlig resa. Han förflyttar sig över farliga vägar, från en värld till en annan, och han utför denna resa för att komma i kontakt med den döda völvan vars kunskap han vill åt.

När väl Balder är död och bränd i sitt skepp, tillsammans med sin hustru Nanna, sin fullt utrustade häst och Odens magiska ring Draupner, försöker de sorgetyngda gudarna återfå den gode Balder från dödsriket Hel. Gudarna måste nu försöka skapa ordning i sorgens kaos. Återigen blir det Sleipner som får agera transportmedel till dödsriket. Vem var då villig att resa på Helväg? Odens son Hermod erbjuder sig frivilligt att resa till Hel:

Men om Hermod skall berättas att han red nio nätter genom dalar
så mörka och djupa att han inte såg någonting förrän han kom till
floden Gjöll och red upp på Gjallarbron: den är täckt med skinande
guld. Modgud heter mön som vaktar bron. Hon frågade om hans
namn och härkomst och sade att fem trupper döda män hade ridit
över bron dagen före.

– Men bron dånar inte mindre under dig ensam och du har inte
döda mäns färg. Varför rider du här på Helväg?

Eftersom Hermod fortfarande är levande då han rider på Helväg tvingas han att hoppa över Helgrind. För grinden öppnas bara för döda personer. Båda resorna som Sleipner företar till dödsriket visar på flera likheter. Båda

gångerna färdas ryttare på hästens rygg. Färden går nedåt. Den som transporteras är en "levande" person på färd längs en väg som är avsedd för döda. Hermod tar med sig den magiska ringen Draupner tillbaka till de levandes värld vilken i myterna är en viktig symbol för rikedom, reproduktion, fruktbarhet men även död.

Genom eldslöjan

Guden Frejs häst verkar vara av yppersta klass. På väg till jättinnan Gerd, som guden Frej förälskat sig i, tar sig budbärare Skirne sig igenom en eldslöja med hjälp av Frejs häst. Denna eldslöja verkar utgöra en gräns mellan två världar och Skirnes resa till jättarnas värld liknar på många sätt den besvärliga resan till Hel. Vid en gård möter Skirne arga hundar och en herde som sitter på en hög. Skirne frågar herden hur han ska komma förbi hundarna. Herden säger att Skirne knappast kan tillhöra de levande eftersom han kommit fram till gården.

Föreställningen om en eldslöja förekommer även i *Völsungasagan*. I denna berättelse är det Sigurd Fafnesbanes häst Grane som tar sig igenom en ring av eld.

Något kort om konsten att resa en nidstång

Hästhuvudet verkar ha haft en särskilt viktig betydelse i trolldomsförfarande och visar på hästens magiska funktion i de norröna texterna. En nidstång kan kort beskrivas som en stång med ett hästhuvud med en inristad förbannelse som rests mot någon man avsett att skada. I bland annat *Egil Skallagrimssons saga* omtalas resandet av nidstång. Möjligen liknade nidstängerna de fladda hästar som sattes upp på långa pålar under schamaneceremonier i Sibirien där hästen utgjorde ett offer till himmelsguden och köttet förtärdes som en offermåltid. I vilken mån det ingår schamanistiska drag i den fornskandinaviska religionen har diskuterats men forskarna står oense i denna fråga.

Hästoffer och heliga hästar

Det finns flera indikationer på att Frej skulle vara nära sammankopplad med hästar. Det skulle bl.a. ha funnits heliga hästar vid gudens hov i Trondheim. I *Hrafnkell Freysgodes saga* berättas det att islänningen Hrafnkell var Frejsdyrkare och denna ägde hästen Freyfaxi som var avsedd för Frej och ingen fick rida på denna häst.

I *Hakon den godes saga* berättar Snorre att det förekom blot vid hovet, vilket framställs i källorna som en byggnad för gudakult, där det dödades alla slags djur. Samma saga berättar även om kokt offerkött som folket åt av. I *Heidreks saga* förekommer också hästoffer då en häst förs upp till en tingsplats och blir huggen i bitar. Bitarna delas sedan ut i en offermåltid. I denna saga finns även information om att ett offerträd färgas rött med hästblod. I Adam av Bremens omtvistade berättelse om Uppsalatemplet förekommer en offerlund där hästar skulle ha hängts upp i träd tillsammans med bl.a. människor. Ett intressant fynd värt att nämna i sammanhanget är de spår av ett offerträd på den plats där Frösö kyrka nu ligger. Här har arkeologer funnit spår efter hästar som antagligen hängts upp i ett träd. Hästoffer har även förekommit under 400-talet e.Kr. vid Skedemosse på Öland där ett stort antal hästar tillsammans med nedläggningar av vapen påträffats.

På Stentoftastenen som daterats till 600-talet e.Kr. förekommer runraden: *med nio bockar, med nio hästar gav Hapuwolf ett gott år*, vilket visar på hästens betydelse i offersammanhang. I *Flateyrboken* förekommer även berättelsen om hur en balsamerad hästpenis, Völse, används rituellt i gårdskulten. Däremot är det knappast troligt att det tabu mot att äta hästkött som råder i stora delar av Europa idag har något att göra med hästofferbruket i fornskandinavisk religion. Troligen har förbudet sitt ursprung i judiska renhetsföreskrifter.

